

УДК 174.4

Ольга Строкань

Olga Strokan

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМВІДНОСИН ЕТИКИ ТА БІЗНЕСУ**PROBLEMS OF ETHICS AND BUSINESS RELATIONSHIP**

Розглянуто економічні теорії про капіталізм та моральність. Досліджено взаємодію етики й економіки в контексті зарубіжної філософії та культури. Виявлено моральні проблеми при веденні бізнесу.

Ключові слова: етика, економіка, підприємництво, капіталізм, моральність.

Rассмотрены экономические теории о капитализме и нравственности. Исследовано взаимодействие этики и экономики в контексте зарубежной философии и культуры. Выявлены нравственные проблемы при ведении бизнеса.

Ключевые слова: этика, экономика, предпринимательство, капитализм, нравственность.

Economic theories concerning capitalism and morality are considered. The interaction between ethics and economics in the context of foreign philosophy and culture is investigated. Moral issues when doing business are examined.

Keywords: ethics, economics, business, capitalism, morality.

Постановка проблеми. Ми переживаємо епоху, коли цінності економічного порядку багато в чому є визначальними. Свідомість сучасної людини в побуті і культурі детермінована економічними факторами. Такий стан речей вимагає серйозного етико-філософського аналізу економікоцентричної свідомості сучасної людини з метою її одухотворення моральними цінностями. На думку багатьох сучасних вчених, саме підприємництво сьогодні стає головною суспільною силою, здатною видозмінити наше життя в бік більш гідного способу життя. Однак ні морального виправдання в очах більшості співгромадян, ні морального обґрунтування і навіть осмислення сучасний бізнес не отримав. Має місце досить широке й інтенсивне вивчення дореволюційного досвіду вітчизняного підприємництва, але на практиці відбувається або перенесення західного досвіду, або корупція і кримінал.

Проблема взаємовідносин етики та економіки в інтелектуальній традиції світу має довгу і багату історію. Етичні засади капіталістичної ментальності обґрунтовано в працях В. Зомбарта і М. Вебера. Саме з цими іменами пов'язано створення найбільш сильних і продуктивних теорій становлення і розвитку капіталізму, обумовлених появою нового типу людини з новими цінностями і світоглядом.

Аналіз останніх джерел досліджень і публікацій. Моральні колізії капіталізму, його суперечливий етичний характер піддавався ретельному аналізу у ряду дослідників, серед яких і професійні економісти та гуманітарії широкого профілю. Сюди можна віднести ранні роботи К. Маркса, який розкрив механізми відчуження при капіталістичному ладі. Серед вчених ХХ століття, які критично осмислювали соціокультурну і духовну ситуацію капіталізму, можна віднести таких, як: П. Козловські, Л. Мамфорд, Х.-Ю. Варнекс, Б. Сутор, К. Хоман, Л. Дюмон. та ін., окремі критичні думки можна знайти у Дж. Кейнса і Дж. Гелбрейта, А. Сміта, В. Зомбарт.

Виклад основного матеріалу. Один із найбільш проникливих філософів сучасності Петер Козловські [3] звернув серйозну увагу на те, що питання про морально-етичну виправданість капіталізму стає настільки широким і глибоким, що вимагає всебічного дослідження соціальної філософії та політичної економії цього питання. Це вперше було здійснено на конференції «Філософські та економічні основи капіталізму», яка відбулася в 1981 р. у Фрейбурзі. Після цього з'явилася книга під назвою «Етика капіталізму», яка багато в чому визначила головне коло питань у дослідженнях на тему етики та економіки.

П. Козловські вважає, що події 80-90-х років ХХ століття в Західній Європі і в пострадянських країнах показали, що змінюється «понятійне поле капіталізму»; взагалі, капіталізм стає чи не всесвітнім явищем. Має місце рецепція теми культури, для яких він є не генетичним і не органічним. Ось чому дослідження етичних та культурних основ капіталізму, вважає П. Козловські, виявляється над-

звичайно актуальним для людства. Більш того, в сучасних умовах питання про моральність капіталізму стає питанням про виправданість людського існування в даній соціальній системі: «чи є капіталізм при даній людській природі і обмеженості ресурсів вигідним людям з хорошим економічним ладом?» [3].

Про моральні колізії капіталізму говорять багато, в тому числі й такі авторитетні стовпи і аполгети цього ладу як Дж. Кейнс і М. Новак. Крім Новака і Кейнса, критично висловлюється з цього приводу і ряд інших авторів. Так, Л. Мамфорд зазначив, що капіталізм у його ортодоксальній формі присвячував себе пропагуванню Мамони і прагненню до порятунку більш відчутного роду, розширюючи можливості отримання прибутку, накопичення капіталу і нестримного споживання» [5, 7].

«Етичні поняття, як правило, чужі економістам. Бізнес є бізнес, а етика є етика, економіка – одна справа, а культура – зовсім інше, – в такому протиставленні полягає фатальний недолік економічної теорії», так стверджував швейцарський вчений М. Бюшер [7].

К. Хоман описує типовий загальноприйнятий погляд на проблему взаємовідносин етики та економіки, який створює прецедент їх конфронтаційності: «Згідно з поширеною точкою зору підходи обох наук все ж дуже різні: в етиці мова йде про благо для всіх, виражене, наприклад, в основоположенні універсальності моральних норм, тоді як в економіці в центрі уваги знаходиться аналіз індивідуальних стилів і дій, що впливають з них. В етиці важлива солідарність усіх людей, тоді як економіка аргументує з допомогою homo economicus, невтомного і неспокійного помножувача своєї вигоди або прибутку» [9].

Саме Хоман зробив найважливіше твердження, що проливає світло на багатоаспектність взаємодії етики та економіки. Він вважає, що сучасна економіка з'явилася з етики, як це видно з історії (А. Сміт) і з самої її системи. З одного боку, це найважливіша констатація залежності економіки від етики, але, з другого боку, абсолютно очевидна детермінація етики економікою, приписування до завдань етики обґрунтування та виправдання тієї чи іншої господарської діяльності, що перетворилося на потужний сучасний інститут етики бізнесу.

Показовими є слова Х. Ламперта про етичну уразливість ринкової системи: «Економічний порядок, що ґрунтується на яскраво вираженій ринковій системі, при якому характер поведінки визначається необмеженим прагненням до отримання прибутку, може призвести до виникнення соціального клімату, при якому губляться такі цінності, як взаємовиручка, здатність прийти на допомогу, розуміння іншого, почуття співпраці і соціальне мислення, забезпечення гідних людини умов праці та ін. Тому ринковий принцип видається прийнятним тільки тоді, коли конкуренція підпорядковується суміжним нормам, що регулюють її якість, тобто вона не ведеться недобросовісними засобами, не ґрунтується на обмані, не пов'язана з дискримінацією і не призводить до банкрутства, і коли економічна поведінка в цілому вписується в рамки встановлених суспільством правових норм, що забезпечують гарантію достоїнства особистості і дотримання соціальної справедливості» [1].

З цих висловлювань видно, що моральне напруження в капіталізмі традиційно досить високе. До того ж, в теоретичному плані з'являються нові ідеї розвитку капіталізму, зокрема концепція «індустріального суспільства» Дж. Гелбрейта та ряд інших теорій. Все це вимагає, перш за все, свого філософського осмислення.

«Етика капіталізму», що є науковою роботою П. Козловські, з одного боку, підсумовує попередній досвід взаємовідносин етичної та економічної думки, з другого, – розкриває перспективи досліджень. Даючи огляд етичних, теологічних і метафізичних передумов виникнення капіталізму, автор виходить на ряд найважливіших проблем, що стоять перед сучасним суспільством: чи сумісний капіталізм з етикою, чи може бути капіталізм виправданий як соціальна система.

Центральна проблема, на якій П. Козловські загострює увагу, полягає в тому, що може бути названо фундаментальною моральною колізією етики та економіки. Так, дослідник виявляє дві течії, в яких ця колізія виявляється з найбільшою силою: «з одного боку, усунення етики з капіталізму за допомогою механістичної моделі, а з другого – перетворення в утилітаризмі економіки в якусь універсальну етику». Іншими словами, етика замінюється економікою.

В одному випадку має місце редукція поведінки до пристосування, в другому, – редукція мотивів до користі. Принципова настанова П. Козловські полягає в тому, що господарство не вільне від моралі, і етика обов'язково має бути наявна в капіталізмі.

В усіх економічних концепціях, що виключають моральний чинник, відбувається виключення власне людини. Це наслідок певної технізації та стандартизації мислення сучасної людини. Дослідники справедливо зазначають, що ідея господарства як автономної системи суспільства має досить

недавнє за історичними мірками походження. Вона бере свій початок з Мандевіля. У традиційних докапіталістичних суспільствах економіка була інтегрована в цілісність етичного універсуму.

Оскільки процес автономізації, пов'язаний з поділом праці та іншими факторами, стався, то в цих обставинах роль етичного фактора підвищується з особливою силою. Капіталізм як соціальна система, що претендує на свободу особистості в суспільстві, повинен піклуватися про мораль, тому що свобода передбачає, насамперед, відповідальність.

Що стосується господарства при капіталізмі, то в цій сфері особливо підвищується роль етики. Сила капіталізму в тому, що він дає свободу господарським суб'єктам, розкриваючи і стимулюючи їх підприємливість. Але якщо ця сила не буде стримуватися контролюючими і регулюючими чинниками, то вона може перетворитися на свою протилежність. Тому необхідні соціальні та етичні рамки для капіталізму. Якщо такі відсутні, то це призводить до різного роду етичних деформацій, про які говорять більшість дослідників [1, 8, 6, 4]. Отже, з'являються такі моральні проблеми:

- проблеми влади при досягненні певного панування на ринку через необмежене накопичення приватної власності;

- скупість і жадібність, що виникають при необмеженому прагненні до доходу і користі;

- нехтування суттєвими життєвими цілями при успіху на ринку.

В цілому, відбувається «втрата багатства людських цілей».

Значення етики для різних соціальних сфер життя обґрунтовується в працях провідних західних філософів-етиків. Не тільки економіка, але й політика не може бути абсолютно автономною сферою, що не залежить від моральних принципів. Б. Сутор присвячує свою роботу «Мала політична етика» обґрунтуванню ідеї про взаємозв'язок моралі та політики. Так, він стверджує, що політика завжди має також і моральну сторону і повинна задовольнятися етичними масштабами [1]. Автор книги «Революція у підприємницькій культурі» професор Х.-Ю. Варнеке говорить про переоцінки цінностей в сучасній культурі від матеріальних до соціальних.

Соціалізація та інституалізація етики – особливість сучасного стану справ. Цим і зумовлена поява великої кількості прикладних етик, які обслуговують конкретні професійні сфери діяльності. Підприємницька етика відноситься якраз до такої різновидності.

Отже, сучасна етика – це «етика соціальних інститутів», саме в такому аспекті і необхідно розглядати філософські та моральні проблеми сучасної економічної етики.

Серед робіт, присвячених історії економіки як соціального інституту, виділяється книга відомого французького вченого Луї Дюмона «Генезис і розквіт економічної ідеології». У ній автор приділяє значне місце (на відміну від Й. Шумпетера) розгляду питань про взаємозв'язки моралі та економіки. Багато в чому економічна ідеологія завдяки роботі Дюмона може розглядатися в категоріях моральної філософії, оскільки тут відтворена історія взаємовідносин моралі та економіки в контексті західноєвропейської філософської культури з XVII ст. [2, 8].

Він звертає увагу на те, що не просто дати визначення, здавалося б, такому очевидному, поширеному і зрозумілому явищу, як сама економіка. Це свідчить на користь багатомірності самого феномена економіки, який через багатомірність і невичерпність самої людини жорстко пов'язаний з людиною, і тому економічна діяльність є, насамперед, антропологічним феноменом. Головний момент дослідження Дюмона – формування економічної ідеології. Основними елементами цієї ідеології Дюмон називає такі, що резюмують весь попередній аналіз до рівня певних, широко відомих поширених економічних доктрин, які формувалися в нерозривному зв'язку з філософськими (і, перш за все, моральними) теоріями.

Цікавим для нас є підхід Й. Шумпетера до проблеми взаємовідносин моральності та економіки, оскільки він висловлює суто економічний погляд на проблему. Л. Дюмон, який віддасть данину капітальній праці Шумпетера, зазначає, що останній не може пояснити багатьох незрозумілих фактів в історії економіки, тому що в своєму дослідженні він стоїть на економічних позиціях, що саме по собі передбачає відповідну точку зору.

Звичайно, більшість дослідників-економістів беруть до уваги вплив, який чинять релігійні, етичні, філософські та політичні погляди на формування наукових економічних доктрин. На думку багатьох вчених (як філософів-етиків, так і економістів), існує давній, глибокий і безперервний зв'язок між економікою і мораллю. Однак Шумпетер – виняток, він заперечує вплив філософських поглядів економістів на побудову їх наукових теорій. Ці філософські аспекти, вважає Шумпетер, не істотні.

Проблема взаємовідносин етики та економіки має історію свого походження і розвитку. Початковий контекст появи цієї проблеми пов'язаний з процесом автономізації економіки від етики.

Докапіталістична економіка характеризувалася тим, що не була виділена в автономну область, незалежну від етики і теології. Ця загальна риса притаманна як дохристиянським (античним) авторам, так і християнським. Важливо для нас розуміння первісного змісту слова «економіка». Саме слово «економіка» має античне походження. Саме тоді було зроблено перші філософські спроби привести наявні знання з цього питання в систему, виявити загальні закономірності, сформулювати основні проблеми.

Ні антична культура, ні християнський світ не знали тієї диференціації всіх сфер життя, яка йшла слідом за аксіологічними розмежуваннями. Цілісне світосприйняття, будь-то античного космо-су, або твореного Богом світу в християнстві, передбачало злитість основоположних ланок культури, яка перебувала в органічній єдності. Економіка, господарські відносини були підпорядковані загальним духовно-моральним закономірностям буття.

Господарська, економічна термінологія дозволяє проникнути в суть соціальних відносин і соціальних цінностей. Так, про торгівлю можна дізнатися, що торгові справи перебували поза всяким ремеслами, поза всякою виробничою діяльністю й технічними удосконаленнями, тому їх неможливо було назвати інакше, як за ознакою «зайнятості», наявності справ у кого-небудь.

Докапіталістичний спосіб життя зображує В. Зомбарт у стані речей, що позначалося сприятливо на морально-психологічному самопочутті індивіда, але не сприяло інтенсифікації економічних відносин.

Систематичне історико-культурне та соціологічне дослідження товарного і грошового обігу в докапіталістичну епоху можна знайти в роботі М. Вебера «Історія господарства». Копіткий аналіз докапіталістичних форм господарювання приводить М. Вебера до ідеї унікальності західного капіталізму, згідно з яким: «Лише він створив спочивають на розрахунок раціональну організацію праці, якої раніше ніде не траплялося» [8].

Холістська картина світу – це, насамперед, метафізична єдність, що припускає нерозривність і глибоке взаємопроникнення духовно-морального й матеріального пластів буття. Однак, як показав Л. Дюмон, процес автономізації економіки зрештою взяв гору. З'являються ідеї про гальмування ролі моральності для економіки.

Про автономізацію господарства як феномен, притаманний виключно західній культурі, говорить і П. Козловські: «Процес автономізації господарства є вираженням розвитку європейського духу у напрямі до індивідуалізації, суб'єктивізації та раціоналізації, і тим самим він відмовляється включенням в історію свободи в західній культурі» [3].

У XX столітті католицька церква на Другому Ватиканському соборі легітимізувала поділ політичної, економічної та духовно-культурної сфер. Тим самим відбулося підтвердження тих тенденцій, які визрівали в західноєвропейській культурі з XVIII століття.

Звернувшись до цього періоду, можна побачити, що формується самостійна економічна думка, в якій все наявніше моральне виправдання самостійної господарської діяльності людини. І хоча традиційні моральні питання і наявні в працях класиків економічної думки Заходу (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо), але не вони є визначальними. Мораль все більше перетворюється з самостійної інстанції регулювання, контролю на підлеглий механізм виправдання підприємницької ініціативи.

Пояснюючи причини економічної відмінності Європи від інших країн, Сміт пише: «З часу падіння Римської імперії політика Європи більш сприяла ремеслам, мануфактурі і торгівлі, – одним словом, міській промисловості, ніж землеробству – праці сільській» [7]. Одним словом, Сміт пояснює добробут народів факторами, економічними і промисловими (меншою мірою географічними і кліматичними) і характером трудових навичок (мистецтво, вміння і кмітливість). Однак, ці суто економічні явища мають філософські підстави.

Аналіз чеснот призводить Сміта до створення ідеального морального способу «розсудливої людини», яка володіє тими рисами, які й становлять сутність «економічної людини». Серед таких рис, поряд з турботами про власне здоров'я, Сміт виділяє такі: «незмінна стриманість і невтомна працьовитість розумної людини, мужнє жертвування задоволеннями, справжньою хвилиною і очікування більш міцних благ у віддаленому майбутньому ... Людина, що живе власним заробітком, майже завжди буває задоволена своїм становищем ... Розсудлива людина вважає себе відповідальною тільки за те, що накладається на неї обов'язками» [7]. У підсумку формулюється цілком певний погляд, згідно з яким не тільки симпатія, а й егоїстичні інтереси формують добробут суспільства.

Міркування А. Сміта про марнотратства та ощадливості теж говорять на користь домінування економічних потреб і в структурі людської психіки, і в мотивах повсякденного існування. Таким чином, економічні мотиви виявляються визначальними в людському житті.

У «Засадах політичної економії та оподаткування» Д. Рікардо практично не стосується моральних питань за винятком проблеми бідності і критичного аналізу існуючого закону про бідність. З його точки зору закони ведуть не до поліпшення становища бідних, що мали на увазі добросерді законодавці, а до погіршення становища і багатих, і бідних. Замість того, щоб робити бідних багатими, вони як би розраховані на те, щоб зробити багатих бідними [7].

Висновки. Економікоцентрична свідомість, стикаючись з проблемами бідності, злиднів, вважаючи її «великим злом у долі робітника», не бачить вирішення ні з допомогою державно-протекціоністських заходів, ні тим більше моральних. Таким чином, автономізація різних сфер культури призвела до появи нової моралі, моралі економічної, дистанційованої від традиційної моралі і покликаної обслуговувати внутрішні цілі економіки.

Список використаної літератури

1. Варнекс Х.-Ю. Революция в предпринимательской культуре. Фрактальное предприятие / Х.-Ю. Варнекс. – М. : Наука / Интерпериодика, 1999. – С. 48–49.
2. Дюмон Л. Homo aequalis. Генезис и расцвет экономической идеологии / Л. Дюмон. – М. : NOTA BENE, 2000. – С. 35.
3. Козловски П. Этика капитализма; Эволюция и общество : Критика социобиологии / П. Козловски. – СПб. : Экономическая школа, 1996. – С. 66.
4. Зомбарт В. Буржуа : этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт. – М. : Наука, 1994. – С. 19.
5. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. Кейнс // Классика экономической мысли : Сочинения. – М., 2000. – С. 777.
6. Мамфорд Л. Миф машины. Техника развития человечества / М. Мамфорд. – М. : Логос, 2001. – С. 357–358.
7. Новак М. Дух демократического капитализма / М. Новак. – Минск, 1997. – С. 90.
8. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : сочинения в 3 т. / Й. А. Шумпетер.– СПб. : Экономическая школа, 2001. – Т. 1. – С. 34.
9. Хоман К. Экономическая и предпринимательская этика / К. Хоман, Ф. Бломе-Дрез // Политическая и экономическая этика / пер. с нем. С. Курбатовой, К. Кослюка. – М. : ФЛИР-ПРЕСС, 2001. – С. 255.

References

1. Varneks, H.-Ju. (1999). Revolution in entrepreneurial culture. Fractal enterprise. Moscow: Nauka / Interperiodika, pp. 48–49.
2. Dumont, L. (2000). Homo aequalis. Genesis and flourishing of economics ideology. Moscow: NOTA BENE, p. 35.
3. Kozlowski, P. (1996) The ethics of capitalism; evolution and society: criticism of sociobiology. St Petersburg: Ekonomicheskaya schkola, p. 66.
4. Zombart, W. (1994) Bourgeois: studies on the history of spiritual development of modern economic human being. Moscow: Nauka, p. 19.
5. Keynes, John (2000) General theory of employment, interest and money. Classics of economic thought: works. Moscow, p. 777.
6. Mumford, L. (2001) Myth of machine. Technique of mankind development. Moscow: Logos, pp. 357–358.
7. Novak, M. (1997) The spirit of democratic capitalism. Minsk, p. 90.
8. Schumpeter, J.-A. (2001). The history of economic analysis: works in 3 vols. St Petersburg: Ekonomicheskaya schkola. Vol. 1, p. 34.
9. Homan, K. and Blome-Draize, F. (2001) Economic and entrepreneurial ethics. In: Political and economic ethics. Moscow: FLIR-Press, p. 255.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2014.